

РОЗДІЛ I. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.1>

ОСОБЛИВОСТІ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО КАТЕГОРІЇ «ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ» У КРАЇНАХ АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СІМ'Ї

Єрмоленко Д.О.,

доктор юридичних наук, професор
Запорізький національний університет,
кафедра цивільного права
ORCID: 0009-0008-1334-5194
e-mail: yermoldo@gmail.com

Єрмоленко Д.О. Особливості теоретичних підходів до категорії «зловживання правом» у країнах англо-американської правової сім'ї.

У статті досліджуються особливості теоретичних підходів до розуміння категорії «зловживання правом» у країнах англо-американської правової сім'ї, передусім у Великій Британії і США. Зокрема, за допомогою використання сукупності філософсько-світоглядних, загальнонаукових, спеціально-наукових методів (передусім, порівняльно-правового, історико-правового, нормативного, функціонального) та принципів наукового пізнання: досліджено еволюцію теоретичних уявлень про зловживання правом, їх закріплення у законодавстві та практичну реалізацію у окремих державах англо-американської правової сім'ї; виявлено особливості юридичної термінології, що вживається у законодавстві та судовій практиці Великої Британії і США для визначення зловживання правом; встановлено характерні особливості та загальні тенденції теоретичного розуміння та законодавчого закріплення категорії «зловживання правом» в зазначених державах. Аргументовано, що принцип добросовісності притаманний усій правовій системі Великої Британії в цілому та відображений у окремих її положеннях, а обов'язок із встановлення фактів про наявність чи відсутність зловживання правом кореспондується судовим або іншим компетентним органам. Встановлено, що у судовій практиці США важливе значення має доктрина дотримання добросовісності, проте в законодавстві США відсутній опис критеріїв добросовісності, їх визначення залишається на розсуд суду.

Доведено, що як англійський, так і американський законодавець не надає чіткого визначен-

ня терміну «зловживання правом» в нормах законодавства. Зміст цього поняття визначається та розкривається у судовій практиці та правовій доктрині, які тісно взаємопов'язані між собою й ґрунтуються на оцінці таких дій з позицій розумності, добросовісності, справедливості. Під зловживанням правом найчастіше, в залежності від галузі права та правової системи держави, розуміються шкода або збитки. Шкодою вважається знищення чи применшення матеріальних благ. Під збитками розуміють реальні збитки, а також упущену вигоду.

Зроблено висновок, що не зважаючи на те, що комплексно проблема зловживання не вирішена, на практиці судова система Великої Британії та США досить ефективно бореться із проявами зловживання правом.

Ключові слова: зловживання правом, англо-американська правова сім'я, принцип добросовісності, недобросовісне здійснення права, протидія зловживанню правом.

Yermolenko D. O. Features of theoretical approaches to the category «abuse of law» in the countries of the Anglo-American legal family.

The article examines the peculiarities of theoretical approaches to understanding the category of «abuse of law» in the countries of the Anglo-American legal family, primarily in Great Britain and the United States. In particular, by using a set of philosophical and worldview, general scientific, special scientific methods (primarily, comparative legal, historical legal, normative, functional) and principles of scientific knowledge: the evolution of theoretical ideas about the abuse of law, their consolidation in legislation and practical implementation in individual states of the

Anglo-American legal family; the peculiarities of the legal terminology used in the legislation and judicial practice of Great Britain and the USA to determine the abuse of the right are revealed; the characteristic features and general trends of the theoretical understanding and legislative consolidation of the category of «abuse of law» in the specified states have been established. It is argued that the principle of good faith is inherent in the entire legal system of Great Britain as a whole and is reflected in its individual provisions, and the duty to establish the facts about the presence or absence of abuse of the law corresponds to judicial or other competent authorities. It has been established that the doctrine of good faith is important in US judicial practice, but there is no description of the criteria of good faith in US law, their definition is left to the discretion of the court.

It is proved that both English and American legislators do not provide a clear definition of the term 'abuse of law' in the provisions of legislation. The content of this concept is defined and disclosed in judicial practice and legal doctrine, which are closely interrelated and are based on the assessment of such actions from the standpoint of reasonableness, good faith and fairness. Depending on the branch of law and the legal system of the state, abuse of law is most often understood as damage or loss. Damage is the destruction or diminution of material goods. Losses are understood as real losses and lost profits.

It is concluded that despite the fact that the problem of abuse has not been comprehensively resolved, in practice the judicial system of the United Kingdom and the United States is quite effective in combating manifestations of abuse of law.

Key words: abuse of law, Anglo-American legal family, principle of good faith, dishonest exercise of law, countering abuse of law.

Постановка проблеми. Дослідження особливостей розуміння сутності категорії «зловживання правом» передбачає використання порівняльно-правового методу. Саме це дозволяє всебічно вивчити зазначений феномен та уникнути однобічного його сприйняття. Зокрема, в законодавстві окремих держав пряма заборона зловживання правом відсутня. В інших державах така заборона закріплена у галузевому законодавстві та, навіть, на конституційному рівні. В законодавстві окремих держав згадується лише один з різновидів зловживання правом – шикана (особливий вид зловживання правом, що здійснюється з прямим умислом та єдиною метою завдати шкоди іншій особі).

Традиційно у науковій літературі вважається, що у країнах англо-американської правової

сім'ї, до яких належать, передусім Велика Британія і США, термін «зловживання правом» не використовується. Зокрема, більшість дослідників вважають, що англо-американська система права не визнає вчення про зловживання правом, оскільки законодавчі акти і судові прецеденти не передбачають відповідальність за зловживання правом [1]. Разом з тим, варто зазначити, що деякі законодавчі акти і судові прецеденти все ж таки вказують на існування доктрини зловживання правом у країнах англо-американської правової сім'ї.

Мета дослідження. Мета статті полягає у встановленні особливостей теоретичних підходів до розуміння категорії «зловживання правом» у країнах англо-американської правової сім'ї, передусім у Великій Британії і США. Відповідно до сформульованої мети статті визначені наступні завдання: дослідити еволюцію теоретичних уявлень про зловживання правом, їх закріплення у законодавстві та практичну реалізацію у окремих державах англо-американської правової сім'ї; виявити особливості юридичної термінології, що вживається у законодавстві та судовій практиці Великої Британії і США для визначення зловживання правом; встановити характерні особливості та загальні тенденції теоретичного розуміння та законодавчого закріплення категорії «зловживання правом» в зазначених державах.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичні підходи до зловживання правом містяться у працях як провідних європейських вчених-юристів (А. Біндера, Т. Гейзе В. Ермана, Л. Дюгі, В. Зібберта, В. Роберто та інших), так і вітчизняних дослідників (А. Акімової, О. Барабаша, С. Бичкова, С. Васильєва, І. Дроботова, К. Дрогозюка, В. Лазарева, О. Мілетич, І. Полуктова, Т. Полянського, Л. Тихоновича, А. Штефана та інших). Водночас, проблема зловживання правом, попри наявність значної кількості спеціальних і монографічних досліджень, залишається однією з найбільш дискусійних

у сучасній правовій доктрині, адже невизначеність цього явища у законодавстві та наявність суперечливих поглядів науковців на вказану проблематику вкрай ускладнюють виявлення шляхів попередження та уникнення таких дій у суспільстві [2, с. 151]. Саме це й ставить перед дослідниками завдання подальших наукових доробок у означеному напрямі.

Виклад основного матеріалу. Інститут зловживання правом у правовій системі Великої Британії не має у своїй основі ані загальної чіткої законодавчої дефініції, ані детально розробленої доктрини. Разом з тим, вважається та передбачається, що принцип добросовісності притаманний усій правовій системі в цілому та відображений у окремих її положеннях, а

обов'язок із встановлення фактів про наявність чи відсутність зловживання правом кореспондується судовим або іншим компетентним органом, а також кваліфікованим юристам.

У сфері приватного англійського права, зокрема, права власності, як аналог поняття «зловживання правом» використовується термін «шкідливість», що розкривається у ст. 857 Дайджесту англійського цивільного права – шкідливістю вважається дія або бездіяльність, через яку для особи незаконно створюється перешкода або занепокоєння при користуванні нерухомістю шляхом спричинення їй збитків або іншого втручання в користування нерухомістю, угіддями, вигодами або іншими подібними правами або шляхом впливу на здоров'я особи, її комфорт і зручності. Як конкретні приклади такої шкідливості наводяться: розповсюдження шкідливих газів, надмірний та незвичайний шум, створення перешкод у використанні угіддями або сервітутами, направлення води на ділянку позивача [3].

У сфері зобов'язального права англійська правова доктрина виокремлює наступні види зловживання правом: правочини, спрямовані на здійснення незаконних дій або завдання шкоди; правочини, що суперечать добросовісності та публічному порядку; правочини, що передбачають торгівлю з «ворожою» державою, спрямовані на обмеження торгівлі, а також незаконний спосіб виконання правочинів. Вже згадуваний Дайджест англійського цивільного права [3] передбачає два випадки порушення порядку здійснення правосуддя:

– зловмисне судове переслідування (Malicious Prosecution). До особи, яка зловмисно і без розумних і вірогідних підстав почала або продовжувала проти позивача безуспішний кримінальний, конкурсний або ліквідаційний процес, пов'язаний для позивача з ганьбою його доброго імені або з грошовими втратами чи можливим позбавленням волі, можна пред'явити позов, за яким може бути присуджене показове відшкодування (як приклад для інших). Крім того, новий судовий розгляд у зв'язку з непомірністю присудженого відшкодування не дозволяється;

– зловживання цивільним процесом (Abuse of Civil Process). Пред'явлення позову можливе і за інших обставин цивільного судочинства, початих зловмисно, без розумної і вірогідної підстави та в результаті яких позивач поніс збитки. Однак у подібних випадках збитки, які є підставою позову, повинні перевищувати витрати відповідача із ведення справи [1].

В позитивному англійському праві також напрацьована певна основа щодо зловживання правом. Це, передусім, згадування «неналежної процедури» (due process of law) у Великій Хартії Вольностей (Magna Carta) [4], що можна роз-

глядати як загальний принцип добросовісності та невід'ємну частину англійського права.

Правила цивільного процесу (The Civil Procedure Rules) 1998 р. передбачають, що претензії сторін процесу можуть бути відкинута судом, якщо вони є «образливими, грубими або явно необґрунтованими» (vexatious, scurrilous or obviously ill-founded), тобто використовується формулювання, що залишає достатньо широке поле для її тлумачення, що характерно для англійського процесу. Зловживання правом на позов розуміється, передусім, як порушення принципу *res judicata* (заборона перегляду справи, що одного разу вже вирішена судом). Сьогодні цей принцип застосовується достатньо часто, суди навіть розробили новий особливий підхід *res judicata tailored*, що стосується групових позовів. Крім порушення *res judicata* до цієї категорії належать також випадки, коли позивач або відповідач використовують своє право на захист «без розумних підстав». Сторони можуть намагатися затягувати процес, фабрикувати нові докази та інше. Оцінка розумності та правомірності поведінки сторін та учасників процесу при цьому покладена на суд [5].

Важливими з позиції дослідження зловживання правом на забезпечувальні заходи в англійському процесі є судові накази «Anton Piller» та «Mareva», а також їх сучасні модифікації. Ордер «Anton Piller» є судовим наказом, що видається за клопотанням позивача та адресований відповідачу. Він містить припис допустити представників заявника до огляду певних приміщень або документації з метою запобігти знищенню можливих доказів. Позивач при цьому не отримує «владних» повноважень щодо відповідача та не може реалізувати відповідні заходи примусово, якщо останній відмовляється від співробітництва. Проте така відмова сприймається як публічне правопорушення проти правосуддя та переслідується судом, який видав ордер [6].

Ордер «Mareva» означає обмеження можливостей відповідача розпоряджатися своїм майном, більш м'яке ніж, наприклад, арешт майна. Відповідачу забороняється дії, які зроблять примусове виконання передбаченого рішення на користь позивача неможливим або менш можливим, ніж до видання наказу. За невиконання заборони «Mareva» адресат несе відповідальність як за факт неповаги до суду. Такий підхід дозволяє забезпечити вимоги позивача, та, водночас, не обмежує господарське та особисте життя відповідача [7].

Зловживанням правом на апеляцію в англійському праві також можна вважати безпідставну подачу стороною процесу апеляційної скарги. Судді здійснюють контроль за цим процесом, результатом якого є постійне розширення кола справ, за якими необхідний особливий дозвіл

на подання апеляції. Для обмеження зловживань, пов'язаних із процедурою розкриття доказів англійський закон зобов'язує сторони попередньо обмінюватися інформацією щодо наявних у них доказів. Для того щоб попередити можливість неповного розкриття відомостей, що мають значення для справи, та неналежне використання інформації, наданої іншою стороною, суди контролюють обмін інформацією між сторонами процесу.

Крім зазначених категорій зловживання правом в англійському процесі існує необмежене коло ситуацій, що вимагають від суду застосування заходів протидії процесуальній недобросовісності. Прикладами таким ситуацій можуть бути: залишення без розгляду недобросовісних претензій; фінансові санкції, що накладаються судовим наказом; визначення компенсації особі, до якої було недобросовісно подано позов; відмова від розгляду справи на підставі наявності домовленості сторін про розгляд спорів в іншій юрисдикції. Також проводяться особливі, законодавчо передбачені заходи протидії зловживанням правом в англійському цивільному процесі. Це, передусім, право Генерал-Аторнея (Attorney General for England and Wales) видавати наказ, що перешкоджає конкретним особам подавати багаточисленні позови, які мають уявний та перебільшений характер. Проте така позасудова процедура протидії зловживанням правом не є основною для Великої Британії. Основними суб'єктами протидії зловживанням правом є судді, у межах наданих їм повноважень та можливостей суддівського розсуду. Саме в системі права Великої Британії, яка ґрунтується на загальному праві, принцип добросовісності застосовується найбільш гнучко, оскільки його застосування потребує відходу від класичного позитивізму та визнання цінності казусу [3].

У праві США просліджується схожість з англійським правом у питаннях правового регулювання категорії зловживання правом. Як і в Англії, дії осіб, що зловживають правом, стосуються різних галузей права: права власності (Nuisance), зобов'язального права (незаконні операції – Illegality), промислової власності (патенти, ліцензії, товарні знаки і ін.), цивільного процесу [1].

Порівнянню розвитку доктрини зловживання правом у правовій системі США і країнах Континентальної Європи присвячене дослідження А. ді Робілант. Спираючись на засади функціоналістського порівняльного права, авторка визначає функціональні еквіваленти доктрини зловживання правом в різноманітності правил зловмисності та тестів на обґрунтованість, застосованих американськими судами наприкінці дев'ятнадцятого, в двадцятому столітті в таких різноманітних галузях, як водне право, контрактне пра-

во, трудове право. Дослідниця сформулювала та охарактеризувала причини, чому в США, на відміну від континентальних систем, немає норм, які обмежують зловмисне або нерозумне використання прав людини, не виокремлені, а об'єднані в єдину категорію «зловживання правом». А. ді Робілант вказує, що вказані правила щодо обмеження зловживання правом залишаються в основному неінтегрованими більше сторіччя [8]. Також автор вказує, що у США суди доволі рідко та із застереженням застосовують правила про злий умисел для досягнення прогресивних результатів розподілу, і навіть коли це здійснюється, судові рішення незмінно викладаються із застосуванням індивідуалістичного стилю приватного права [9].

У судовій практиці США важливе значення має доктрина дотримання добросовісності, проте в законодавстві США відсутній опис критеріїв добросовісності, їх визначення залишається на розсуд суду. Система американських судових доктрин, будучи гнучкою щодо тлумачення дій суб'єктів, ефективно захищає інтереси учасників правовідносин від зловживання правом іншою стороною завдяки окремим компенсаційним засобам законодавчого та судового характеру: інститут естоппель (estoppel concept), доктрина матеріально-правової недобросовісності (substantive unconscionability), доктрина гібридної або змішаної недобросовісності (hybrid unconscionability). Так, наприклад, суть естоппеля полягає у втраті права на заперечення, права посилаючись на певні факти або заперечувати певні обставини при недобросовісній поведінці. Сторона не може, через обрану лінію поведінки, посилаючись на своє право, якщо це завдає шкоди іншій стороні, яка мала законні підстави розраховувати на обрану контрагентом лінію поведінки і діяла відповідним чином. Інститут естоппеля завдяки своєму механізму функціонування є достатньо ефективним засобом протидії зловживанням правом.

Тісно пов'язаною з принципом добросовісності є доктрина «чисті руки» (clean hands), відповідно до якої рішення може ґрунтуватися на тому, що лінія поведінки однієї сторони суперечить добросовісності за умови бездоганної поведінки іншої сторони. Положення доктрини «зустрічного задоволення» передбачають заборону будь-яких дій контрагента за договором, якщо їх здійснення може призвести до того, що зустрічне задоволення не буде надано в тому ж обсязі або на тих умовах, на які розраховувала інша сторона при укладанні договору.

Приклади заборони зловживання правом можна також відслідкувати у процесуальному праві США. Сутяжницькі (vexatious) позови давно відомі американській правовій системі, де їх пов'язують, як правило, із такою, процесуаль-

ною поведінкою сторони, що характеризується надмірною процесуальною активністю особи, повторними зверненнями до суду з тотожними або аналогічними позовами, намаганням відновити провадження у справі тощо з метою переслідування процесуального опонента, надочучання йому або спричинення йому фінансових витрат [10]. Так, відповідно до пар. 391 Цивільного процесуального кодексу Каліфорнії сторона визнається сутяжницькою, якщо: а) вона порушувала або підтримувала особисто за останні сім років щонайменше п'ять проваджень, інакших, ніж провадження у суді за незначними сумами, що були вирішені не на її користь або які необґрунтовано залишаються у стані невирішеності без судового розгляду принаймні протягом двох років; б) повторно порушувала провадження або чинила спроби порушити провадження знову проти одного і того самого відповідача після ухвалення рішення не на свою користь; в) повторно подавала до суду необґрунтовані письмові клопотання або вчиняла процесуальні дії, щоб спричинити непотрібний обмін змагальними паперами, або вдавалася до інших тактик, що є явно необґрунтованими або спрямовані на затягування процесу; г) була визнана сутяжницькою стороною будь-яким іншим судом штату або федеральним судом на основі подібних фактів або дій [11].

Таким чином, сутяжництвом можуть бути визнані випадки багаторазових звернень до суду особою із тотожними або аналогічними позовами після вирішення справи судом з метою домогтися нового розгляду справи, що вже вирішена судом за допомогою модифікації предмета чи підстави позову, введення нових учасників процесу тощо, а також випадки, коли особа систематично звертається до суду до одного й того самого або різних відповідачів з метою надочучити своєму процесуальному опоненту, потурбувати його, завдати йому шкоди тощо [10].

Висновки. Як англійський, так і американський законодавець не надає чіткого визначення терміну «зловживання правом» в нормах законодавства. Зміст цього поняття визначається та розкривається у судовій практиці та правовій доктрині, які тісно взаємопов'язані між собою й ґрунтуються на оцінці таких дій з позицій розумності, добросовісності, справедливості. Важливо зазначити, що під зловживанням правом найчастіше, в залежності від галузі права та правової системи держави, розуміються шкода або збитки. Шкодою вважається знищення чи применшення матеріальних благ. Під збитками розуміють реальні збитки, а також упущену вигоду. Вище призначення права – мінімізувати можливість завдання шкоди (збитків) одним суб'єктом іншому шляхом захисту інтересів особи, суспільства, держави, встановлення рівної

для всіх міри свободи. Зловживання правом завжди призводить до певного обмеження інтересів, та, відповідно, до несправедливості. Саме тому законодавство Великої Британії та США забороняють «шкідливі» та «недобросовісні» діяння та окремі зловживання. Не зважаючи на те, що комплексно проблема зловживання не вирішена, можна констатувати, що на практиці судова система досить ефективно бореться із проявами зловживання правом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рогач О.Я. Зловживання правом : теоретико-правове дослідження. Ужгород : Ліра, 2011. 368 с.
2. Лазарев В.В., Жидовцева О.А. Щодо наукової дискусії про юридичну природу зловживання правом. *Право і безпека*. 2021. № 80 (1). С. 151–155. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.21>.
3. Jenks E. *The book of English Law*. Boston and New York : Houghton Mifflin Company, 1929. 488 p.
4. Magna Carta, 1215. Translation by Professor Nicholas Vincent / National Archives and Records Administration. URL: <https://www.archives.gov/files/press/press-kits/magna-carta/magna-carta-translation.pdf> (дата звернення: 28.05.2024).
5. The Civil Procedure Rules, 10.12.1998. The World Intellectual Property Organization (WIPO). URL: <https://wipolex-res.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/gb/gb317en.pdf> (дата звернення: 28.05.2024).
6. Porritt N.I. *The Anton Piller order: protecting or punishing the weak?* Wellington, 1990. 64 p.
7. Wright D. *Mareva Orders as Part of the New, Emerging Law of Remedies*. *Law School, University of Tasmania*, 2002. P. 98–127.
8. di Robilant A. Abuse of Rights: The Continental Drug and the Common Law. *Hastings Law Journal*. 2010. Vol. 61. Iss. 3. P. 687–748.
9. Іванов В.П. Історіографія розвитку концепції зловживання правом. *Право та суспільство*. 2023. № 5. С. 10–16.
10. Лупеник Д. Сутяжництво: як з цим боротися, світовий досвід. *Судово-юридична газета*. 2018. № 37 (456). URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/126226-sutyazhnitstvo-yak-z-tsim-borotisya-svitoviy-dosvid> (дата звернення: 28.05.2024).
11. California Code of Civil Procedure (CCP), 1872. California Legislative Information. URL: [https://leginfo.ca.gov/faces/codesTOCSelected.xhtml?tocCode=CCP&tocTitle="+Code+of+Civil+Procedure++CCP](https://leginfo.ca.gov/faces/codesTOCSelected.xhtml?tocCode=CCP&tocTitle=) (дата звернення: 28.05.2024).